

نگاهی به موزه فرش ایران

● زهرا راحت ورنوسفادرانی

قالی‌های بافت آذربایجان

آذربایجان در موزه می‌باشد که به خاطر شکل هشت ضلعی آن در نوع خود بی‌نظیر است. این قالی در اوایل قرن ۱۱ هجری (قمری) بافته شده است.

سیمرغ و اژدها نقوش مرکزی این قالی ۳۰ رج هشت گوش را تشکیل می‌دهند. در حاشیه باریک این قالی عباراتی به زبان عبری و در حاشیه پهن آن اشعاری از حافظ به شرح زیر دیده می‌شود:

تا سایه مبارکت افتاد بر سرم
دولت غلام من شد و اقبال چاکرم
صد سال‌ها که بر سر من رفته بود رنج

از دولت وصال تو باز آمد از درم
بیدار در زمانه ندیدی کسی مرا

در خواب اگر وصال تو باشد می‌سرم
من عمر در غم تو به پایان برم ولی
باور مکن که بی تو زمانی به سر برم

زان شب که باز در دل تنگم برآمدی
صد شمع برگرفت دماغ معطرم
درد مرا طیب نداند دوا که من

بی دوست خسته خاطر و یا دوست خوشترم

منطقه اصفهان

در بخشی از موزه که به قالی‌های بافت اصفهان

از زیباترین نمونه‌های بافته شده در آذربایجان می‌توان قالیچه تابلویی بافت تبریز را نام برد که طرح آن همان طور که کتیبه آن نشان می‌دهد «بارگاه سلطان محمود غزنوی» را به نقش درآورده است. این قالیچه ۷۰ رج دارای چله ابریشم و بافت اوایل قرن چهارده هجری قمری است. در پرز یا گوشه قالیچه، پشم و ابریشم هردو به کار رفته است و بازدیدکننده می‌تواند تفاوت بین پشم و ابریشم را در پرز این قالیچه به خوبی مشاهده نماید.

یکی از بی‌نظیرترین قالی‌های موزه در منطقه آذربایجان، قالی قابی کتیبه‌دار بافت تبریز است که نقش آن از قاب‌ها یا مستطیل‌هایی تشکیل شده که صحنه‌های مختلف شاهنامه فردوسی از جمله: «جنگ رستم با افراسیاب»، «رفتن رستم به شکارگاه»، «کشته شدن اشکبوس به دست رستم»، «رفتن رستم نزد کاووس» و غیره را نشان می‌دهد. دور هر یک از مستطیل‌ها شعری که آن صحنه را توصیف می‌کند از شاهنامه نقل و بافته شده است. ناگفته نماند این قالی دارای کتیبه‌ای است که نشان می‌دهد به «فرمایش زواران کارخانه کهنمویی» و در سال «۱۲۲۰» هجری (قمری) بافته شده است. این قالی پشمی ۵۰ رج است. قالی دیگری از تبریز زینت بخش منطقه

موزه فرش ایران درست یک سال قبل از انقلاب یعنی ۲۲ بهمن ۱۳۵۶ افتتاح شد. قالی‌های به نمایش گذاشته شده در این موزه متعلق به اوایل قرن دهم هجری قمری به بعد هستند. به عبارت دیگر قدیمی‌ترین قالی موزه، بافت اوایل قرن دهم هجری و متعلق به دوره صفویه است.

ساختمان موزه که نمای بیرونی آن شبیه به دار قالی است در ضلع شمال غربی پارک لاله بنا شده است. در قسمت اصلی نمایشگاه سعی شده است قالی‌ها بر اساس محل بافت گروه‌بندی شوند تا بازدیدکننده بتواند رنگ‌ها، نقش‌ها، و طرح‌هایی را که در مناطق مختلف قالی‌بافی به کار می‌رود با یکدیگر مقایسه کند. بعد از دار قالی بافی، قسمتی دیده می‌شود که به قالی‌ها و قالیچه‌های بافته شده در منطقه آذربایجان (تبریز، هریس) اختصاص داده شده است. سپس قالی‌های بافت اصفهان، قالی‌های بافت کاشان، خراسان (مشهد، کُرخش و مود) کردستان (سنه، بیجار)، استان مرکزی (فراهان، اراک، ساروق و تهران)، کرمان، قالی‌های بافته شده توسط ایل قشقایی و غیره به نمایش گذاشته شده‌اند.

حال به معرفی چند نمونه بی‌نظیر از قالی‌های هر منطقه به ترتیبی که در موزه به نمایش گذاشته شده‌اند می‌پردازیم:

اختصاص داده شده است قالیچه پشمی بی نظیری متعلق به اواسط قرن سیزدهم هجری قمری می‌بینیم که نقوش و علائم اسطراب، ترنج مرکزی آن را تشکیل می‌دهند. خورشید و ماه سر ترنج‌ها را و آن طور که نوشته‌های خود قالیچه نشان می‌دهند چهار سیاره منظومه شمسی یعنی مشتری، عطارد، زهره و مریخ لچک ترنج‌ها را تشکیل می‌دهند. اسامی ماه‌ها و سال‌ها به سه زبان ترکی، فارسی و عربی دور دواتری روبه روی هر علامت نوشته و بافته شده است.

چله این قالیچه نخ و رج آن ۵۵ است. این قالیچه دارای کتیبه‌ای است که نشان می‌دهد «در کارخانه قالی بافی» «محمد تقی بانکی»^۱ یافته شده است.

سه تخته قالی ابریشمی زربافت متعلق به اوایل قرن ۱۱ ه. ق. نیز در منطقه اصفهان موزه به نمایش گذاشته شده‌اند که علی رغم اینکه بافت اصفهان هستند ولی به قالی‌های پولونز^۲ Polonaise (به معنی لهستانی) معروف هستند. چرا که به سفارش امرای لهستان و برای آنها بافته شده‌اند و بعضی از آنها دارای نشان خانوادگی پادشاهان لهستان هستند. می‌توان گفت قالی‌های به اصطلاح لهستانی از مشهورترین و ارزشمندترین گروه قالی‌های ایرانی هستند که در دوره صفویه در کارگاه‌های قالی‌بافی دربار شاه عباس بنا بر سفارش پادشاهان و اشراف لهستان یا به عنوان هدیه برای آنها بافته شده‌اند.

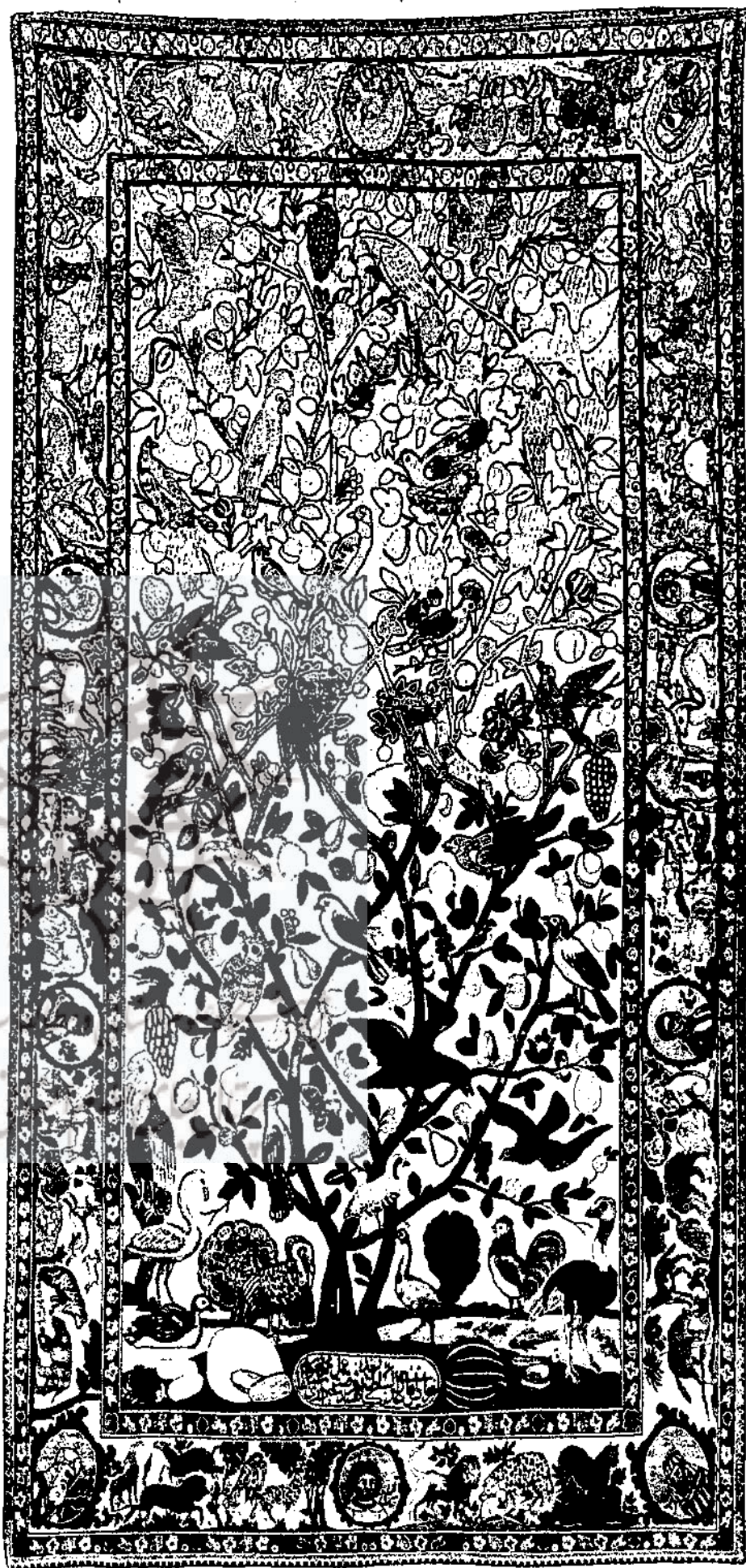
این قالی‌های ابریشمی زربافت اکثراً دارای چله نخ و از نظر رنگ آمیزی به کلی متفاوت با سایر قالی‌های ایرانی هستند. رج سه تخته قالی لهستانی موزه ۵۰ است.

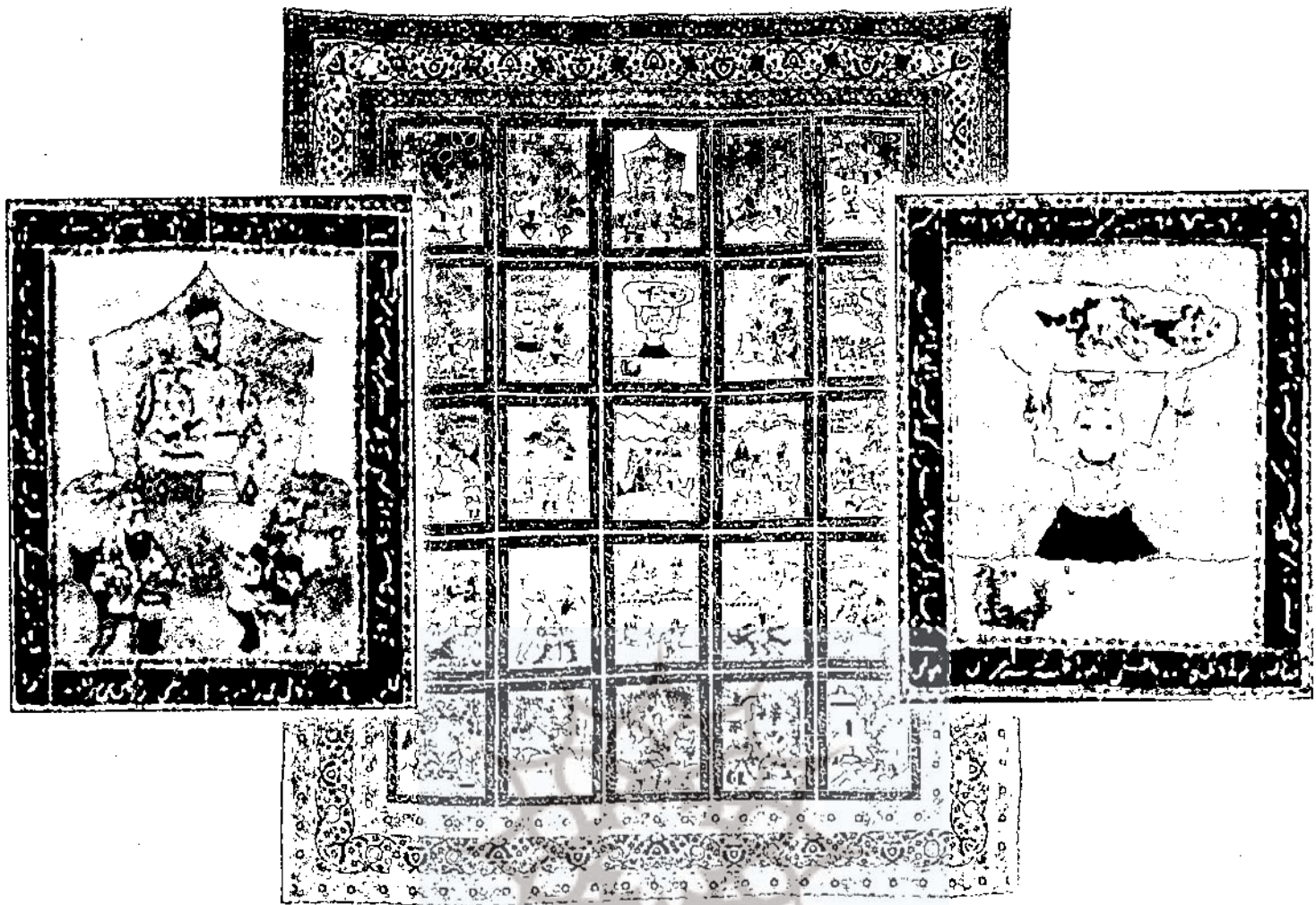
یکی از بدیع‌ترین نمونه‌های منطقه اصفهان قالیچه چله ابریشم گل برجسته‌ای است که از نظر شیوه بافت اولین و جدیدترین است. بافنده این قالیچه بی نظیر آقای خدادادی هنرمند ماهر اصفهانی است که بنا به گفته خودش ۲۸ نوع قیچی مختلف برای پرداخت آن به کار برده و هفت سال از عمر خود را صرف بافتن این قالیچه کرده است. بافت این قالیچه در سال ۱۳۵۶ هجری شمسی پایان یافته است.

تمام نقوش و گل‌ها و جانوران در این قالیچه ۶۵ رج که بهترین نوع پشم در آن به کار رفته به طور برجسته بافته شده‌اند. ویژگی شیوه بافت این قالیچه گل برجسته و تفاوت آن با سایر قالی‌های گل برجسته این است که پرز آن فقط دارای دو سطح مختلف نیست، بلکه چندین سطح مختلف در پرز یا گوشت قالی دیده می‌شود، و به عنوان مثال برجستگی شکم جانوران در نقش آن به طرز ماهرانه و با استفاده از قیچی‌های مختلف، نشان داده شده است.

منطقه کاشان

از جمله نمونه‌های زینت بخش موزه در منطقه کاشان می‌توان قالیچه محرابی و گل برجسته ابریشمی را نام برد که بافت قرن سیزدهم هجری است. این قالیچه ۸۰ رج و زمینه محراب آن زربفت است؛ و تمام گل‌ها، پرنده‌ها و نقوش از جمله ستون‌های تزئینی

تاریخ بافتِ قالیچه در کتیبه دیده می‌شود: «عمل متعلقه فخرالعلمای کردستان ۱۳۱۰». تاریخ بافت این قالیچه زیبا (۱۳۱۰) هجری قمری برای ما مسلم می‌کند که بیش از صدسال از عمر آن می‌گذرد.

قالی پشیمی دیگری بافت بیچار در منطقه کردستان زینت بخش موزه است که اسلیمی‌های دهان اژدری در آن یکدیگر را قطع کرده و شکل‌های لوزی خاصی به وجود آورده‌اند که در میان هریک از آنها یک گل شاه عباسی دیده می‌شود. طرح این قالی به نقش سردار معروف است. این قالی دارای کتیبه سبز کم‌رنگی در بالای زمینه آن است که نشان می‌دهد به چه کسی تقدیم شده (مظفرالدین شاه قاجار) و در چه سالی (۱۳۳۳) بافته شده است. متن کتیبه دقیقاً به شرح و شکل زیر است:

مظفرالدین شاه قاجار، تقدیم خاکبای مهر
اعتلای بندگان اعلیحضرت اقدم همایون شاهنشاه
اسلامیان پناه ارواحناالفدا نمود غلام جان نثار حاج
علیرضا امیر تومان.

کرمان

یکی از جالب‌ترین قالی‌های موزه از نظر نقش در

خراسان موزه به نمایش گذاشته شده است. این قالی دارای چله نخعی و پرز آن از پشم است. و در اوایل قرن ۱۴ هجری قمری در کارگاه عمو اوغلی در مشهد بافته شده و ۱۲۰ رج است. عمو اوغلی از بافندگان و استادکاران معروف مشهد ولی در اصل اهل آذربایجان بود و به همین دلیل نوع گره به کار رفته در ریز بافت‌ترین قالی موزه متقارن یا ترکی است. لازم به ذکر است این قالی بعد از انقلاب از کاخ سعدآباد به موزه انتقال داده شده است.

کردستان

از جمله نمونه‌های به نمایش گذاشته شده در منطقه کردستان موزه می‌توان قالیچه پشیمی کتیبه‌دار و تاریخ‌دار زیبایی را نام برد که بافت یسنه (سنندج) کردستان است و نقش آن آشیانه چلچله نام دارد. در حاشیه بالایی قالیچه کتیبه‌ای حاوی شعری به شرح زیر می‌بینیم:

آسمان خواهد اگر یابد جلال و جاه را
بایدش یوسد بساط ناصرالدین شاه را
به دنبال شعر مزبور کلمات «جناب مستطاب امیرنظام» را می‌بینیم که قالیچه مزبور به دستور وی بافته شده است. بعد از آن نام بافنده، محل بافت و

محراب و چراغ آن با ابریشم و به طور برجسته بافته شده‌اند. این قالیچه در محفظه‌ای شیشه‌ای به نمایش گذاشته شده است.

یک قالیچه ابریشمی بسیار قدیمی نیز در منطقه کاشان به نمایش گذاشته شده که بافت دوره صفویه است و در اواسط قرن دهم هجری (قمری) بافته شده است. نقش آن که نبرد بین دو جانور را نشان می‌دهد به «گرفت و گیر» مشهور است. این قالیچه ۷۰ رج و از نمونه‌های ارزشمند است.

یک قالی تصویردار بافت دوره ناصرالدین شاه قاجار نیز در منطقه کاشان به نمایش گذاشته شده که نقش آن شبیه نقاشی‌های پرده‌ای قهوه‌خانه‌ای است؛ و آن ططور که نوشته‌های خود قالی بیان می‌کنند صحنه‌هایی از شاهنامه فردوسی از جمله: «کشته شدن در چنگ دیو به دست کیابانو»، «عشرت کردن دلفروز بانو با سلطان فیروز و رسیدن سهراب» به تصویر درآمده است. تار و پود این قالی از نخ و پرز آن از پشم است. این قالی کتیبه‌ای دارد دال بر اینکه «کار کارخانه حسین علی لباف» است و به «فرمایش آقا حاجی ابن غلامحسین» بافته شده است. این قالی ۵۰ رج است.

منطقه خراسان

ریز بافت‌ترین قالی موزه (۱۲۰ رج) در منطقه

منطقه کرمان به نمایش گذاشته شده است که به قالی «سلاطین و مشاهیر» معروف است. چون نقش این قالی از یک درخت تشکیل می‌شود که در بالای آن چهره سلاطین دوره قاجار و روی شاخه‌های آن مشاهیر عالم از جمله: «کریستف کلمب کاشف آمریکا»، «ملکه ایزابلا کاتولیک»، «حامی کلمبوس کاشف آمریکا»، «ابراهام لینکلن»، «جورج واشنگتن»، «ملکه انگلیس»، «فرمانفرمای سیلان»، «امپراطور ژاپن» و غیره دیده می‌شود. در چهار گوشه قالی تصویر ناصرالدین شاه قاجار و در حاشیه‌ها منظره‌ای از سی و سه پل اصفهان تکرار شده است.

این قالی پشمی دارای کتیبه‌ای در بالای قالی است که نشان می‌دهد به «فرمایش عبدالحسین میرزا فرمانفرما سالار لشکر» و در سال ۱۳۳۴ (هجری قمری) بافته شده است. کتیبه‌ای هم در حاشیه پایینی قالی دیده می‌شود که نشان می‌دهد در «کارخانه استاد علی کرمانی» بافته شده است. این قالی، ۵۰ رج و تار و پود آن از نخ است.

قالی چشمگیر دیگری نیز زینت بخش منطقه کرمان در موزه است که در اوایل قرن ۱۴ هجری قمری بافته شده است. این قالی دارای تار و پود نخی و پرز پشمی است. نقش آن که به ملیت معروف است از یک درخت با سه کنده تشکیل شده که روی شاخه‌های مختلف آن انواع میوه‌ها از جمله: سیب، گلابی، انار، انگور، انواع پرندوها از جمله: طوطی، پرستو، شانه به سر، کلاغ، جغد، طاووس انواع جانوران از جمله شترمرغ، بوقلمون، اردک، مرغابی و حتی حیوانات آبی در دریاچه‌ای در پایین زمینه قالی دیده می‌شود. در حاشیه قالی ده دایره می‌بینیم که چهار دایره در چهار گوشه قالی و بقیه در طول و عرض آن قرار دارند. ده تا از ملیت‌های دنیا با لباس‌های بومی‌شان در این ده دایره نقش گرفته‌اند که عبارتند از: رومی، هندی، چینی، عرب، استرالیایی، ترک، آمریکایی، زنگی ایرانی و اروپایی. این قالی زیبا دارای کتیبه‌ای در پایین زمینه است که نشان می‌دهد به «فرمایش آقای عدل‌السلطنه» بافته شده، نگارنده نقشه «فرصت شیرازی» است و بافنده آن «محمود بن ابوالقاسم» است. این قالی ۷۰ رج است.

قدیمی ترین قالی موزه

از نظر تاریخی مهم ترین و ارزشمندترین قالی موزه یعنی قدیمی ترین قالی موزه در قسمت مرکزی نمایشگاه به طرز باشکوهی روی سکوی بزرگی پوشیده شده با مخمل سورمه‌ای به طور افقی به نمایش گذاشته شده که متعلق به دوره صفوی است و در اواخر قرن نهم هجری قمری بافته شده است.

این قالی پشمی دارای تار و پود نخی و بافت تبریز و ۲۵ رج است. همان طور که گفتیم این قالی از شاهکارهای دوره صفوی و از گروه قالی‌های مشابیهی است که شاهزاده‌ای لهستانی به نام رومان سانگوسکو Roman Sanguszko دارای یکی از زیباترین آنها بود و

به همین دلیل به قالی سانگوسکو معروف است. نقش این قالی از ترنجی مرکزی با دو سر ترنج در هر طرف تشکیل می‌شود که در ترنج مرکزی سوارکارانی سوار بر اسب دیده می‌شوند. در حاشیه این قالی نیز ترنج‌های کوچکی دیده می‌شوند که به طور یک در میان یک ترنج زنان و مردانی را در لباس‌های بومی و ترنج دیگر نبردین دو جانور را نشان می‌دهد که همان طور که گفتیم به نقش «گرفت و گیر» مشهور است. نبرد بین دو جانور یا «گرفت و گیر» یکی از رایج ترین طرح‌ها و نقوش در هنر ایرانی و نه فقط در قالی بافی است.

از نمونه‌های بافته شده در تهران شاید بهتر است نسخه بدل (Replica) قدیمی ترین قالی موجود در دنیا را نام ببریم که در کناردار قالی موزه به نمایش گذاشته شده و در اواخر قرن ۱۴ هجری قمری یا بهتر بگوییم حدود ۳۰ سال پیش توسط بافنده موزه آقای ماشاءالله شتایی (هنگامی که ایشان در شرکت فرش مشغول به کار بودند) در تهران بافته شده است. این قالی از نظر نقش و رنگ و اندازه و نوع گره و ریز بافتی عیناً قدیمی ترین قالی موجود در دنیا یعنی قالی پازیریک است که در موزه آرمیتاژ در لنینگراد Hermitage Museum in Leningrad نگهداری می‌شود. قالی پازیریک در سال ۱۳۲۷ هجری شمسی (برابر با ۱۹۴۹ میلادی) توسط گروهی از باستان‌شناسان روسی به سرپرستی پرفسور رودنکو Rudenko در منطقه آلتای در سیبری جنوبی در دریایی به نام پازیریک Pazyryk کشف شد و به همین دلیل قالی پازیریک نام گرفت و گاهی به نام قالی آلتای نیز از آن نام می‌برند. ازمایش رادیو کربن نشان داد که قالی پازیریک در قرن پنجم پیش از میلاد یعنی تقریباً ۲۵۰۰ سال پیش بافته شده است. می‌توان گفت کشف قالی پازیریک تمام فرضیه‌هایی را که در مورد زادگاه هنر و صنعت قالی بافی پرداخته شده بود زیر و رو کرد. نقوش این قبالی شباهت زیادی به نقوش حجاری شده در تخت جمشید دارد و به همین دلیل پژوهشگران نتیجه گرفته‌اند که قالی پازیریک در ایران دوره هخامنشی در قرن پنجم پیش از میلاد بافته شده است. این قالی از نظر شیوه بافت چنان کامل و پیشرفته است که می‌توان نتیجه گرفت قالی‌بافی در آن زمان در ایران باید دوره‌ای طولانی از تکامل را پشت سر گذاشته باشد تا به این حد از اعتلا در دوره هخامنشی رسیده باشد. در هر حال اکنون اکثر پژوهشگران معتقدند ایران زادگاه این هنر و صنعت دستی است و حتی قبل از دوره هخامنشی این هنر در ایران رواج داشته است. قالی پازیریک دارای ابعاد ۲۱/۸۳ متر است و در هر دسی متر مربع آن ۳۶۰۰ گره زده شده یا به عبارتی یک قالی ۴۰ رج است.

پانویس:

۱. رج، یعنی تعداد گره در هر ۷ سانتی‌متر (و در بعضی مناطق ۶/۵ سانتی‌متر). هرچه این رقم بالاتر باشد یعنی قالی زیبا تر است.
۲. نام «محمدتقی بانکی» در صورتی قابل تشخیص و خواناست که گوشه قالی را برگردانیم.

غروب زرین فرش ساروق

■ نوشته: شیرین صوراسرافیل
■ ناشر: نویسنده، ۱۳۷۲

با توجه به سابقه اندک قالی‌بافی در روستای ساروق، فرش ساروق و طرح‌های آن نه تنها در روستاهای ساروق و استان مرکزی که در استان‌های همجوار آن نیز نامی شناخته شده است. امروزه نیز با وجود قزاز و فرودهایی که فرش ساروق و قالی‌بافی منطقه اراک داشته، تداوم تولید و حفظ ویژگی‌های فرش ساروق به ویژه از لحاظ طرح و رنگ و رنگ‌آمیزی مورد توجه قرار گرفته است.

نویسنده ضمن تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات و گفت و گو با دست‌اندرکاران، و ارائه عکس‌هایی زیبا، به وضعیت منطقه، پیشینه قالی‌بافی و چگونگی اوج‌گیری و مطرح شدن قالی اراک در سطح جهانی به وضعیت فعلی قالی‌بافی منطقه اشاره می‌کند و راه‌حل‌هایی نیز جهت رفع مشکلات و تنگناهای فرش اراک ارائه می‌دهد.

کتاب در ۲۲۲ صفحه، چاپ اول، ۱۳۷۲ منتشر شده است.